

NAGY Miklós Mihály

**címzetes egyetemi docens
Nemzeti Közzolgálati Egyetem**

**honorary associate professor
National University of Public Service**

nagyvazul@freemail.hu

A KLASSZIKUS GEOPOLITIKÁRÓL

ON CLASSIC GEOPOLITICS

ABSTRACT

The term geopolitics first appeared in academic discussions 120 years ago. The content of the term has somewhat changed, and geopolitics has become a specialized discipline by now. It is the common ground between geography and political science, while it can also refer to practical activity in international relations: foreign policy deliberately based on geographical conditions. The academic and cultural history of geopolitics consists of two great periods. The first period, the era of classic geopolitics, lasted from the origin of the term until 1945. The second period, considered the decades of modern and postmodern geopolitics, started after 1945 and continues up to the present. When Rudolf Kjellen first coined the term, he identified it as the political geography of Friedrich Ratzel. The discipline became an independent academic field after World War I, during the era of classic geopolitics, under the leadership of Karl Haushofer, although it could not distinctly be separated from political geography. After 1933, the German fascist regime often used the terms of classic geopolitics with altered content, and it supported geopolitical research; thereby managing to discredit classic geopolitics. As a result, the academic community kept its distance from classic geopolitics after 1945, which lead to the discipline's academic results sinking into oblivion, not to be utilized even today. The present paper discusses the history of classic geopolitical science until 1945. It examines the circumstances of its origin and increasing popularity, the relationship of classic geopolitics and political geography, and it also reviews the academic values of Haushofer's geopolitics.

Kulcsszavak: geopolitika, klasszikus geopolitika, politikai földrajz, tudományos érték, történetfilozófia, geopolitikai tipizálás

Keynotes: geopolitics; classic geopolitics; political geography; academic value; philosophy of history; geopolitical standardization

1. Bevezetés

Az elmúlt három évtized magyar szellemi és tudományos életének egyik jelentős folyamata volt a geopolitika – mint eszmerendszer – újbóli meghonosodása, térhódítása hazánkban. Ennek jól látható jelei egyre határozottabban érzékelhetők, hiszen megtörtént a geopolitika intézményesülése, és szemléletmódja napjainkra a társadalomtudományok szinte minden ágában érvényesül, miközben terjedelmes szakirodalma alakult ki. Távolról szemlélve e folyamatot, úgy tűnik: a geopolitikai kutatások terén a magyar tudományos élet sikeresen küzdötte le az 1945 utáni kényszerű lemaradását. A geopolitika – valamint annak kezdeti tudományterülete, a politikai földrajz – az ezredforduló után immár két évtizeddel valóságos reneszánszát éli Magyarországon is. Ám mégsem lehetünk teljesen elégedettek az elért eredményekkel, mert az 1945 és 1989 közötti évtizedekben felhalmozódott lemaradás – még ha nem is szembeötlően – továbbra is érezteti hatását. Ebből a közel fél évszázados hiátusból ered a mai magyar geopolitikai gondolkodás és eszmerendszer nagyfokú torzulása: miközben – nyugati mintára – *a modern és a poszt-modern geopolitikai iskolákat* követjük, ezek művelésével érjük utol a nemzetközi geopolitikai műhelyeket, aközben mintha megfeledkeznénk az 1945 előtti geopolitikáról, eleve hiányzik a törekvés annak megismerésére. E tudományelméleti problémát több tényező súlyosbítja, amelyeket négy nagyon markáns jelenséggel írhatunk le. Elsőként a német nyelv háttérbe szorulásával a nemzetközi tudományos életben, ahol napjainkra az angol lett a közvetítő nyelv. Az 1945 előtti földrajztudományban és geopolitikában azonban a német nyelvűség uralkodott: a kor legjelentősebb és egyben legterjedelmesebb politikai földrajzi és geopolitikai szakirodalma németül keletkezett. A második jelenség a tudománytörténetben a második világháborút követően a geopolitikával kapcsolatban szinte kivétel nélkül vált negatív értékítélet és előítélet, amelyből a harmadik jelenség ered: az 1945 előtti geopolitika pusztán politikai ideológiai ábrázolása és ezzel tudományos értéknélkülisége látszatának keltése. Végezetül pedig az első háromból következik a negyedik jelenség: a huszadik század elején uralkodó geopolitikai gondolkodás – nem minden alap nélküli – összemosása a politikai térrendezéssel, egyszerűbben fogalmazva a hatalmi, főleg a német külpolitikai törekvésekkel. A fenti jelenségek közös eredőjeként a mai magyar geopolitikai kutatások szakirodalmi termésében idegenkedés figyelhető meg a korai német geopolitikai iskolával szemben, amelyet a tudományelméleti praktikumot szem előtt tartva tanulmányunkban a *klasszikus geopolitika* elnevezésével illetünk. Mindemellett e terminus technicus bevezetését indokolhatja az

1945 után kialakult modern és posztmodern geopolitikától történő megkülönböztetés szándéka, amelyet feltétlenül szükséges megtennünk annak érzékeltetésére, hogy 1945 a geopolitikai gondolkodás jellegében is éles cezúrát jelent. Az előbb elmondottakat figyelembe véve tanulmányunkban a klasszikus geopolitika néhány – általunk fontosnak vélt – jellemzőjét foglaljuk össze azzal a törekvéssel, hogy egyben bemutassuk a napjainkban is alkalmazható és alkalmazandó elemeit.

2. A geopolitika létrejötte

Napjainkban a modern és a posztmodern geopolitikai gondolkodás, valamint iskolák korát éljük, amit felfoghatunk egyszerű tudománytörténeti folyamatnak is. Amennyiben a geopolitikát egyfajta földrajzi alapú „reálpolitikaként” értelmezzük, ahogyan e kérdést mintegy másfél évtizede *Mező Ferenc* exponálta egyik tanulmányában, akkor azzal egyben elfogadjuk a geopolitika fejlődéstörténetének egyetlen ívét. Jóllehet – és ebben Mező Ferencnek igazat kell adnunk – a geopolitika jelentősen változott az elmúlt évszázadban.¹ E módosulás lényegét magunk azonban nem a hatalmi térhez való politikai viszonyulás jellegének változásában, a geográfiai, földrajzi viszonyok egyre tudatosabb politikai figyelembevételében látjuk, vagyis a geográfiai alapú politika térhódításában. Ezzel szemben – elismerve a fenti folyamatok érvényesülését a huszadik század második felében – azon a véleményen vagyunk, hogy a klasszikus geopolitika esetében nem pusztán a tér hatalmi birtoklásával állunk szemben, hanem a kor szakembereinek azzal a törekvéssel is, hogy az első világháborút követően rohamosan fejlődő geopolitikának mély, szilárd tudományos alapot kölcsönözzenek. Mindemellett nem lehet eltagadni, hogy a későbbi évtizedekben az éppen ezeken a tudományos alapokon nyugvó kutatási eredmények átkerültek a politikai életbe, és így leegyszerűsített, vulgáris külpolitikai argumentációvá silányultak. Ez az érvrendszer sokat ártott a tudományos ambíciókra törő geopolitikának, és egyebek mellett Magyarországon is ellenérzést szült. Tanulmányunknak nem feladata a kortársaknak a klasszikus geopolitikával szembeni állásfoglalásait boncolgatni, ami a kor geográfia-történetének egyik méltatlanul mellőzött fejezete. Így csak *Rónai András*, a politikai geográfus és *Teleki Pál* közvetlen munkatársa egyik dolgozatából idézhetünk néhány jellemző mondatot: „...*A földrajztudomány komoly művelői mindvégig kerültek a geopolitika szó használatát, mert úgy érzik, hogy egy kicsit kompromittálva van. ... A geopolitikai tudománynak – amelyet a földrajzisták szeretnek «nem tudománynak» nevezni – művelői és a*

politikai földrajz művelői között tulajdonképpen ott van a különbség, hogy a politikai földrajzisták szerényebbek. Ők megfigyelnek jelenségeket és abból következtetéseket vonnak, de sohasem akarnak elmenni a jövőmondásig, vagy szigorú törvényszerűségek megállapításáig. ... Közönséges hasonlattal élve a politikai földrajz művelői a kabáthoz keresik a gombokat, a geopolitikusok a gombhoz igyekeznek a kabátot előteremteni... ”²

A politikai geográfusok felől megnyilvánuló fenntartások és kétkedések ellenére a geopolitika az ő tudományterületükből nőtt ki, és művelőinek első generációja közülük került ki. A politikai földrajz kezdetei *Otto Maull* szintézisének a témába vágó fejezete szerint egészen az ókorba nyúlnak vissza, míg a geopolitika fogalmi értelmezésének alig másfél évszázados múltja van, mindazonáltal a kettő tudománytörténete nem választható el egymástól.³ A klasszikus geopolitika kialakulásáról, magának a geopolitika fogalmának a térhódításáról és kezdeti funkcióiról egy – napjainkra – keveset emlegetett tanulmánykötet mond sokat, amely Németországban 1928-ban jelent meg *Bausteine zur Geopolitik* címmel. Négy szerzője, *Karl Haushofer*, *Erich Obst*, *Hermann Lautensach*, valamint *Otto Maull* a századforduló és az azt követő évtizedek jelentős, csak nemzetközi mércével mérhető politikai földrajzосai voltak. Ám a geopolitika fogalmát nem ők, hanem a svéd gondolkodó, *Rudolf Kjellén* (1864–1922) alkotta meg és használta először a 19. század utolsó éveiben. Kjellén konzervatív politikus, politológus, államférfi volt, és a Göteborgi Egyetemen 1910-ben lett az államtudományok professzora. A tudománytörténet úgy tartja, hogy a geopolitika terminus technicus először Kjellén 1899 áprilisában tartott előadásán hangzott el, majd egy évvel később az *Inledning till Sveriges geografi* című munkájában nyomtatásban is megjelent. Ugyanakkor hozzá szokták tenni – éppen Kjellénre hivatkozva –, hogy ekkoriban a geopolitikát a svéd gondolkodó még teljes egészében azonosította Friedrich Ratzel politikai földrajzával. A német geográfus antropogeográfiájáról és politikai földrajzáról azt vallotta, hogy az már átvissz a politika területére.⁴ A *Bausteine zur Geopolitik* szerzői tanulmánykötetükben – közös munkaként – elhelyeztek egy dolgozatot a geopolitikának nem is annyira a kifejezése, mint inkább szellemisége elterjedéséről. Érdeemes néhány mondatot szentelni ennek a munkának.

Haushofer és szerzőtársai hangsúlyozták a ratzeli, valamint a kjelléni gondolatrendszer azonosságát, és a svéd gondolkodót Ratzel egyik követőjének tartották. Kjellén, aki államtudós és politikus volt – mondják Haushofer és társai – alaposan ismerhette Ratzel politikai földrajzának első kiadását, amely 1897-ben jelent meg.⁵ Haushoferék szerint az első

kiadás előszavában Ratzel vetette fel, hogy az állam és a föld közötti kapcsolatrendszer kutatását akár az államtudományok is átvehetnék. Kjellén magáénak vallotta ezt a felfogást csakúgy, mint Ratzelnek azt a kiindulópontját, amely az államot térbeli organizmusnak feltételezte. Ezen a ponton, a geopolitika megszületésekor még teljesen lefedte a politikai földrajzot, és ebből a tényből kiindulva írhatták Haushofer és munkatársai: az első geopolitikus Ratzel volt.⁶ Kjellén korai halálakor, különösen a *Der Staat als Lebensform* (német fordításban: 1917) című alkotásával lezárt életművet hagyott hátra, amelynek – mondják Haushoferék – nem volt folytatója. Ezzel szemben több német geográfus – *Walther Vogel, Robert Sieger, Johann Sölch, Albrecht Penck, Emil Deckert, Erich Obst* – műveiben feltűnnek Kjellén gondolatai, főleg az a szándék, hogy tapasztalati úton hozzanak létre államelméletet. Az itt említett német geográfusok ehhez a földrajzi municiót nyújtották, és nem szívesen alkalmazták a geopolitika kifejezését. A geográfiából és a politikai gyakorlatból kiindulva Karl Haushofer lett az első olyan írástudó, aki tudatosan átvette a geopolitika kifejezését, és hozzálátott módszeresen felépíteni a geopolitika elméleti és alkalmazott tudományos egészét. Az 1869-ben született Haushofer hivatásos katonaként az első világháborút megelőzően járt a Távol-Keleten, majd végigküzdötte a Nagy Háború hadszíntereit és tábornokként vonult nyugállományba. Geográfus berkekben már katonaként is ismert volt; *Erich von Drygalski* professzornál doktorált 1913-ban, Münchenben.⁷ A háborút követően hozzákezdett a gyakorlati életre irányuló tértudomány kidolgozásához, megszervezéséhez. Hamarosan intézetet alapított a Münchener Egyetemen, és 1924-ben elindította gyorsan világhírűvé vált folyóiratát, *Zeitschrift für Geopolitik* címmel. Létrejött a klasszikus geopolitika, amely Németországon kívül is számos követőre talált, egyebek mellett hazánkban is.

3. A klasszikus geopolitika fejlődése

A klasszikus geopolitika genezise közvetlenül az első világháborút követő évekre esik, és a kikristályosodott alakjához vezető ontogenezisének gyorsasága – a húszas évek végére kiforrott rendszerről beszélhetünk – arra utal, hogy a történelmi kornak, a kor szellemének lehetett szüksége a geopolitikára. Az első világháború alapjaiban változtatott meg több társadalmi struktúrát, egyebek mellett a geográfiát és az európai kultúrkör földrajzi gondolkodását is. A geográfiai elemekre nagyobb figyelem terelődött, és ez nem csak a tudományos életben, valamint az állami politika legfelső szintjein volt így. A világháború hatalmas em-

berveszteségei, anyagi, pénzügyi következményei és nem utolsósorban az európai politikai földrajzi tér, továbbá a hatalmi viszonyok átalakulása az egyszerű emberek tömegeiben is felébresztették a geográfia iránti érdeklődést. Még ha nagyon sokáig kimondatlan is maradt, de az európai embert erősen foglalkoztatta a kérdés: a századforduló nagy szellemi mozgalmaitól, a hosszú békeidők korától miként juthatott az emberiség a Nagy Háború pokláig és végzetes következményeiig. Ebben a társadalmi légkörben a klasszikus geopolitika iránti érdeklődésben benne rejtett a háborús oknyomozás igénye is. Erősen leegyszerűsítve, Haushofer pont a kellő időben és a kellő helyen kezdte el eszmerendszere felépítését: ő volt az alkalmas ember. Kjellén 1922-ben bekövetkezett halála, valamint Haushofer tudományos pályájának kezdete kronológiai folytonosságot biztosított a geopolitika további fejlődésének.

Haushofer katona volt, egyben világiáró és útleíró is – az utóbbi munkásságával hívta fel magára már a századforduló éveiben a szellemi élet figyelmét –, akinek kellő gyakorlati politikai földrajzi tapasztalatai voltak. Széles geográfiai ismeretekkel, szilárd földrajzi szemléletmóddal rendelkezett. A kor földrajztudományi életében – és ez nemzetközi jelenség volt – a meghatározó, nagyformátumú geográfusok zöme oly módon lett mind az elmélet, mind a gyakorlati kutatások terén élenjáró, hogy életpályájuk kezdeti időszakában tudományos célú földrajzi utazásokat tettek. Az így szerzett tapasztalatok, megfigyelések legtöbbször beépültek az egész életműbe. Haushofer katonautazóként járt a Távol-Kéleten, és főleg a Japánban szerzett megfigyelései hatottak munkásságára.⁸ Ezekkel az élményekkel gyarapodva teljesen beleillett a kor geográfusainak sorába, még ha későn is kezdett el elmélyülten foglalkozni a geopolitikai és politikai földrajzi kutatásokkal. Jóllehet Haushofer számára – főleg a Japánhoz fűződő megfigyelései és publikációi kapcsán – egyáltalán nem volt idegen a tudomány világa, ám az első világháború végéig elsősorban mégis csak gyakorló katona volt. Amennyiben 1919–1920-at tekintjük politikai földrajzi és geopolitikai életpályájának kezdetül, akkor Haushofer 51–52 éves korában kezdte felépíteni tudományos rendszerét. Ezzel a kései indulással bizonyára kitűnt a kortárs geográfusok közül. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy a politikai földrajzzal rokon, attól szinte elválaszthatatlan geopolitika eszmerendszerének létrehozójául ideális személy lehetett. Egész addigi pályája és ismeretrendszere predesztinálta erre. A szigorúan vett – ám nem megcsontosodott – geográfiai szemléletmódot sajátosan alkalmazni a politikatudományra nyilván a geográfusként eléggé rugalmasan gondolkodó kutató lehetett képes, ahol éppen a kései szakmai indulása miatt kevésbé kötötték szakmai konvenciók, miközben kellő tárgyi tudással rendelkezett.

Haushofernek a geopolitikáról alkotott alapvető felfogását a már említett, *Bausteine zur Geopolitik* című tanulmánykötetben publikált dolgozatában rögzítette.⁹ A *Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik* című írás tartalmáról érdemes néhány szót ejteni, és legelőször kiemelni, hogy – saját megfogalmazása szerint – Haushofer geográfusként, geográfiai szempontból tárgyalta a kérdést. Tanulmányát azzal a megállapítással kezdi, hogy a politikai életben új alapok lefektetése szükséges, mert a Nagy Háborúban elszenvedett vereség bizonyította: az angolszász politikatudomány, a „political science” hatékonyabb volt, mint a központi hatalmak politikai gondolkodása. A probléma megoldását Haushofer alapjaiban a politikai földrajzban vélte meglelni, és az erre épített olyan gyakorlati politikában, amely mindig megőrzi a tudományosság elemeit is. Az ekkorra már bő évtizedes múlta visszatekintő geopolitikai szakirodalom alapján állapítja meg; a geopolitika ugyan a politikai földrajz alapján áll, átveszi annak ismeretanyagát és módszertanát, de mégsem azonos azzal, hanem sokkal több annál. Haushofer és munkatársai, követői, tanítványai felfogásában ez a többlet a történelmi és rokontudományok – ma társadalomtudományoknak neveznénk őket – eredményeinek a politikai igényeknek megfelelő alkalmazása. A haushoferi szöveget olvasva – minden a saját korára vonatkozó kiszólása ellenére is – ez azonban nem aktuálpolitizálást jelent, ezt meghagyja a politikusoknak, hanem sokkal inkább politikai földrajzi, valamint történelmi alapú általánosítást és előrejelzést. Fontosnak tartja, hogy a néhány év alatt elavuló, statikus, statisztikai alapú elemzéseket a jelenségek dinamikájának ábrázolása váltsa fel: ez az utóbbi lesz nála a „gyakorlati geopolitikai tevékenység”. Az már a későbbi klasszikus geopolitikai szakirodalomból derül ki – tehetjük ma hozzá –, hogy a gyakorlati geopolitika általánosítások, törvényszerűségek megfogalmazását jelenti. Miután Haushofert az állam térbeli sajátosságai érdekelték, így indokolt lehet az ilyen jelenségek leírása, valamint rendszerezése. Erre vall Haushofernek az itt közölt és eddig a tudománytörténeti kutatásokban figyelemre sem méltatott kijelentése; az ideális állam sajátosságai érdekelték, és ez az érdeklődés vitte Japánba, majd vezetett az ottani élmények publikálásához.¹⁰ Ebben a vágyban éppoly sokféle kérdés vizsgálata rejlik, mint Haushofer második szakmájában, a politikai földrajzban.

A *Bausteine zur Geopolitik* megjelenésének idején a német földrajzi és geopolitikai irodalomban élénk vita zajlott az utóbbi elméleti kérdéseiről.¹¹ E polémia egy részében a politikai földrajz és a geopolitika közötti választóvonalat igyekeztek meghatározni. Anélkül, hogy részleteiben taglalnánk e szakmai vita argumentációját, csak egyetlen fontos dolgot emelünk ki belőle, Kurt Vowinckel írását 1936-ból.¹² A 26. Né-

met Földrajzi Napon tartott előadásának szerkesztett változatában a felszólaló – erősen leegyszerűsítve – úgy foglalt állást, hogy a politikai földrajz az államterek leírásával, vagyis helyzetükkel, kiterjedésükkel és egyéb kellékeikkel foglalkozik. Ezzel szemben a geopolitika az államban és az államok között zajló életfolyamatokat kutatja azok térbeli kötődésében.¹³ Vowinckel megközelítése tartalmában egybevág Haushofer felfogásával, amennyiben a politikai földrajzot a statikus, míg a geopolitikát a dinamikus jelenségek tudományaként jelöli meg. Ez a különbségtétel ugyan szakmailag nagyon jól hangzik, de néhány buktatót rejt magában. A tartalmi – mondhatnánk – félrecsúszás ott következik be, amikor a politikai földrajzot igyekeznek a statikus jelenségekre szűkíteni, és ennek alapján kivenni belőle a dinamikus térbeli mozgást jelentő emberi tényezőt. Amennyiben a gyakorlati kutatások során valóban így jártak volna el, akkor azzal a politikai földrajzot, az antropogeográfiát negligáltak volna, mert társadalmi térelem nem lehetséges az ember – mint földrajzi lény – nélkül. A térbeli folyamat és a térelem, adott esetben az államtér, valamint ezek kapcsolatrendszere elválaszthatatlan egymástól. A korabeli politikai földrajzi és a geopolitikai szakirodalom is arról tanúskodik, hogy a kutatások gyakorlatában sem lehetett élesen elkülöníteni egymástól a statikus és a dinamikus elemeket. A Zeitschrift für Geopolitik lapjain egymást követték – címük szerint – a geopolitikai és a politikai földrajzi tanulmányok, de módszertani különbség alig vehető észre közöttük.

A klasszikus geopolitika rohamos fejlődését a múlt század húszas-harmincas éveiben jól szemlélteti, hogy egyfelől szakirodalma nagymértékben gyarapodott, másfelől ez a szinte robbanásszerűen létrejött irodalmi termés jellegében és tartalmában alig különbözött a politikai földrajzi művektől.¹⁴ Ebben az időben több geográfus és tollforgató, egyebek mellett Otto Maull, Richard Hennig és Leo Körholz a geopolitika mibenlétével és alapjaival foglalkozott, miközben megjelent egy fontos alapmű, a geopolitikai típusatlasz is.¹⁵ A harmincas években – követve a korábbi fejlődési tendenciát – már arról folyt a diskurzus, hogy mennyiben tekinthető tudománynak a geopolitika.¹⁶ A kérdést egyértelműen eldönteni – főleg a harmincas évek diktatórikus rendszerében – nem lehetett. A szellemi élet egy része mindenesetre valódi tudománynak tekintette azt. S ha lehántjuk róla a náci hatalomátvételt követő ideológiai frazeológiát, akkor már e polémia mélysége is arra utal: a geopolitika a valódi tudománnyá válás irányába mozdult el.

Ezen a ponton jutunk el a klasszikus geopolitika fejlődésének és tudománytörténetének kényes kérdéséhez, a hitleri Németország politikai élete és tudományterületünk kapcsolatához. Tényként fogadhatjuk el,

hogy a klasszikus geopolitika ontogenezise két időszakra osztható, egyfelől a megszületésétől a fasiszta hatalomátvételig (1933), valamint az utóbbtól az 1945-ig tartó etapra. Jelenlegi szakirodalmi ismereteink arra intenek, hogy e két szakasz megkülönböztetésekor nagyon figyelmesen, körültekintően járjunk el. A korabeli szakirodalom arról tanúskodik, hogy – jóllehet a fasiszta frazeológia ide is beszivárgott – tartalmát, szemléletmódját tekintve az 1933 utáni geopolitika – mint tudomány – érdemben nem különbözött a korábbi időszakétól. Ezen az sem változtat, hogy a német társadalom, valamint a geográfusok nem is kis része szimpatizált vagy éppen egyet értett a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt politikájával, sőt akár meggyőződéses párttag is volt. A geopolitika esetében nem a geopolitika viszonyulása volt a döntő a náci rendszerhez, hanem éppen fordítva, a politikai kurzus közelítése lett meghatározó a geopolitikához. A fasiszta ideológia, mint minden diktatórikus rendszer kultúrpolitikája, hajlamos volt egyes tudományokat, tudományterületeket – ezek képviselői akarataival ellentétben is – beépíteni az argumentációs rendszerbe. Ám ez még nem jelentheti az adott tudomány eredményei feltétlen negligálásának követelményét is az utókor számára. E véleményünk alátámasztására a mai magyar tudományos életből hozunk példát. Köztudott, hogy az egykori szocialista tudomány- és kultúrpolitika – miután a marxizmus-leninizmus alapján állt – preferálta a gazdaságföldrajzot, sőt olykor egyenesen azzal helyettesítette a társadalomföldrajz egyéb területeit. A Magyar Szocialista Munkáspárt tagjainak létszáma 1985-ben 871 ezer fő volt: közelített az ország lakosságának 8–9 százalékához. Nyilván a geográfusok között is voltak, akik szorosabban kötődtek e párthoz. Ám ettől még a kor valódi gazdaságföldrajzi kutatási eredményeit, sőt magát a gazdaságföldrajz egészét napjainkban senkinek sem jut eszébe mellőzni. Elegendő a kellően kritikus megközelítés és a szocialista időszakot jellemző frazeológia lehántása a kutatási eredményekről.

A fenti – olykor kényesnek tűnő – probléma felvetését elsősorban azért tartottuk fontosnak, mert 1945 után főleg a keleti blokk országaiban annyira diszkreditálta a hatalom a geopolitikát, hogy még napjainkban is érezhető vele szemben bizonyos fokú társadalmi ellenérzés. Ebben a vonatkozásban még ma is igaznak érezzük Mező Ferenc egyik alaptanulmányában mintegy két évtizeddel ezelőtt tett megállapítását: „...*Ben-nünk – legyünk őszinték, sokunkban – a haushoferi értelmezés náci pártosza és annak jogos bírálata van, mely ráült és nehézékként keseríti meg a geopolitika rehabilitációját gondolkodásunkban...*”¹⁷ A klasszikus geopolitika elemeinek mai – gyakorta nem is tudatos – mellőzésének és negligálásának jelenségei ezekre a gondolkodásbeli görcsökre vezet-

hetők vissza. Ily módon a szellemi élet állít maga elé olyan gátakat, amelyek megnehezítik a klasszikus geopolitika értékeinek felismerését és a mai napig használható, valamint használandó téziseinek alkalmazását.

4. A klasszikus geopolitika értékei

A klasszikus geopolitika megőrzendő és tovább viendő értékeinek meghatározásához elengedhetetlen feltétel azoknak a fentiekben említett tudati gátaknak a lebontása, amelyeket a tudománytörténeti folyamatok az elmúlt három évtizedben tovább erősítettek. A legújabb nyugati kutatások – így elsősorban a már többször hivatkozott Frank Ebeling-féle feldolgozás – alapján tudománytörténetünk elsődleges feladata lenne szakítani azzal a téves felfogással, hogy Haushofernek és követőinek az európai térrendezésre irányuló dolgozatai, művei, tanulmányai determinálták a Harmadik Birodalom erőszakos, hódító külpolitikáját. Sőt a geopolitika maga lett volna a külpolitika. A nagytérségekben való, a geopolitikára jellemző gondolkodás nem ördögtől való, hiszen Haushofer kortársai, így például Mackinder, vagy éppen Mahan ugyanúgy gondolkodtak.¹⁸ A tudományos alapú térfelosztás – bármennyire is kisajátíthatja magának a politika – nem azonos a hódítással vagy annak gyakorlatias szándékával. A tudományos megállapítások, még ha a tudományok művelői ezekből állami politikai célú dokumentumot is állítanak össze, sem azonosak a külpolitikai tettekkel. Ez még a Haushoferi iskola esetében is így van, amelyet előszeretettel ábrázolnak Adolf Hitler gonosz lelkeként.¹⁹ A Hitler-féle politikai vezetés valóban nagy érdeklődést mutatott Haushofer és iskolája iránt, ám a két markáns személy kapcsolata sohasem volt olyan felhőtlen, mint amiként az a tudományos köztudatban él. A Harmadik Birodalom politikai vezetése, valamint kultúrpolitikája és politikai ideológiája egyes meghatározásokat, terminus technicusokat vesz át a politikai földrajzból és a geopolitikából: sokszor teljesen megváltoztatott vagy éppen kifordított tartalommal. A politikai vezetés hasznot húzott a geopolitika érvrendszerének vulgarizálásából. Haushofer és munkatársai nyilvánvalóan igyekeztek jó viszonyt ápolni a diktatúra állami vezetésével: ez bizonyára tudományos létérdek is volt. Ám azt kétségesnek tartjuk, hogy Haushofer, vagy fia, aki szintén geopolitikával is foglalkozott és a Hitler elleni sikertelen merénylet utáni megtorlás áldozata lett, a szükségesnél nagyobb mértékben törleszkedett volna a hatalomhoz. Sőt, az idősebb Haushofer – ha kellett – ellent is mondott a Führernek.²⁰

A klasszikus geopolitika világából két elemet tartunk megőrzendőnek a mai és a jövőbeli kutatások számára. Egyfelől a geográfiai alapokon

nyugvó történelmi és politikai értékelésnek „dinamikus” szellemiségét, másfelől a tudományos igényességgel leírt és feldolgozott jelenségek halmazát. Ám ezen a ponton a mai kutató beleütközik az immár száz éve megoldatlan problémába, a politikai földrajz és a geopolitika szétválasztásába. Szakmai véleményünk szerint ez az éles elkülönítés még napjainkban sem lehetséges, így meg kell barátkoznunk azzal a ténnyel: a disztinkció csak bizonyos fokig lehet helytálló. Amennyiben áttekintjük a Haushofer-iskola alapjául szolgáló Ratzel-féle politikai földrajz műveit, valamint a klasszikus geopolitika alkotásait, akkor nem a különbségek, hanem egyetlen közös vonás ötlük szembe: a rendszerezésre irányuló törekvés. Ratzelnek az életművét megkoronázó, amúgy igen terjedelmes műve, a már említett *Politische Geographie* feltűnő szigorral pontokba szedve tartalmazza a politikai (főleg külpolitikai) élet geográfiai jelenségeit. Ratzel amúgy is szívesen beszélt a társadalmi élet törvényeiről és törvényszerűségeiről. Módszertani szempontból e téren kiemelkedő az államok térbeli növekedéséről, valamint a tengeri hatalom földrajzi alapjairól szóló tanulmánya.²¹ A klasszikus geopolitika ugyanígy rendszerez, a jelenségeket törvényekké és törvényszerűségekké általánosítja, aminek kiváló példája a már említett geopolitikai típusatlasz (1929). Jóllehet a Ratzel-féle művek és a típusatlasz megjelenése között mintegy három évtized telt el, de a földrajztudomány fejlődése ellenére a tudományos szellemiségben nem történt változás. Ennek oknyomozása még a jövő kutatóira vár, de úgy véljük, nem járunk messze az igazságtól azzal a meglátásunkkal: Haushofer és társai az általuk az első geopolitikusnak tartott Friedrich Ratzel gondolkodásmódját követték.

Mindemellett némi különbség észrevehető a századforduló és a húszas-harmincas évek politikai földrajza, valamint a geopolitika között. A politikai földrajz Ratzelnél elsősorban az élő organizmusként felfogott jelenségek geográfiája, amely nemcsak az államterekkel foglalkozott. Mint ilyen a rendszerezésre törekszik, és ennek érdekében nagyszámú történelmi példával él. Ebből a módszertani törekvéséből ered, hogy a történelmet egy bizonyos fokig beemeli a geográfiába. Így politikai földrajza a múlta is irányul.

A geopolitika esetében e jellemzők – ugyan alig észrevehetően – más árnyalatúak. A klasszikus geopolitika érdeklődésének középpontjában az államtér és annak birtoklása áll. A politikai földrajz egyes képviselőitől eltérően nem zárkózik el a napi politikai kérdésektől, sőt szívesen vállalja, hogy a politikai élet szereplői számára útmutatásul szolgáljon. A klasszikus geopolitika rendszerezése a gyakorlati politika érdekében történik, míg a politikai földrajzé inkább az emberi történelem geográfiai interpretációjául, narratívájául. A történelmi elem a klasszikus geopoliti-

tikában is hangsúlyos, de csak addig, amíg a ma jelenségeinek értelmezését szolgálja, és amíg útmutatást ad a jövőre vonatkozóan. Végezetül pedig a politikai földrajzzal szemben a klasszikus geopolitika szívesen tipizál, mert olyan közismereti halmazzá akar válni, amely alapján a nem szakmabéli kortársak is eligazodhatnak a világ jelenségei között. Végző soron a klasszikus geopolitika alapgondolata mindössze annyi; a földrajzi tényezők milyen kényszereket támasztanak és milyen lehetőségeket nyújtanak egy adott nemzet számára. Ezt tükrözi Haushofer megfogalmazása is: „...*A geopolitika a politikai folyamatok földhöz való kötöttségének tana...*”²² Ez mennyiben különbözik a politikai földrajztól? Ratzel felfogásában – a már idézett szintéziséhez írott 1897. évi előszava szerint – a politikai földrajz az állam és földje kapcsolatát kutatja.²³ Jóllehet az állam tájhoz való kötöttségének kutatása Haushofer klasszikus geopolitikájának évtizedeiben a politikai földrajzban is feltűnik, de – meglátásunk szerint – csekélyebb hangsúllyal, mint a geopolitikában.²⁴

A földrajzi determinizmus, amely – miként láttuk – megjelent mind a politikai földrajzban, mind a klasszikus geopolitikában, a kutatók mai generációja számára felveti azt a kérdést: a geopolitika felfogható-e történetfilozófiaként. Amennyiben az utóbbit szinte végtelenségig leegyszerűsítve értelmezzük, vagyis olyan eszmerendszerként, amely a történelem törvényszerűségeivel, az emberi fejlődés irányával foglalkozik, akkor bizonyos fokig tekinthetjük annak. Hangsúlyozzuk: csak korlátozott mértékben. A geopolitika az államok fejlődéstörténetével, tehát az államot létrehozó és működtető ember földrajzi históriájával foglalkozik. Amilyen mértékben terjed ki az államok térbeli fejlődését meghatározó törvényszerűségekre vizsgálata, olyan mértékben tekinthető a klasszikus geopolitika történetfilozófiának. Mint ilyen az általa megfogalmazott jelenségek, típusok és törvényszerűségek – feltéve, ha nem merev egyoldalúsággal élnek velük – alkalmasak lehetnek hosszútávú történelmi folyamatok értelmezésére.

Ez az értelemezés azonban csak geográfiai szempontú lehet. A klasszikus geopolitika egyáltalán nem ok nélkül fordult a történelmi események felé. Az államterek és birtoklásuk története a valódi földrajzi tartalom, amelyet a tipizálásból levonható következtetések emeltek geopolitikává. Egyben ebben találhatjuk meg a klasszikus geopolitikából megőrzendő és tovább fejlesztendő értékeket. A történelem során ismétlődő geográfiai képletek, térbeli folyamatok értelmezése és tipizálása – feltéve a kellő szakmaiságot – az a tényező, amely a klasszikus geopolitikából fennmaradt az idő rostáján. A neo- és a posztneo geopolitikai rendszerek azonban láthatóan idegenkednek ettől. Az egykori tipizálás – még ha egyes kifejezéseiben kissé régiesnek tűnik is – egyáltalán nem haszon-

talan. Az immár százéves meghatározások nem veszítették tudományos értéküket. Ez nem történhetett meg már amiatt sem, mert a klasszikus geopolitika Ratzel földrajzi rendszerén nyugodott: ismeretanyaga onnan származott. Mindez azt is feltételezte, hogy a jelenségek leírásában és tipizálásában a klasszikus geopolitika tudományosan járt el. A bizonytalankodás, a téves megállapítások akkor következhetek be, amikor a geopolitika nevében Ratzel és Haushofer epigonjai elrugaszkodtak a geográfiai alapoktól. Ekkor a geopolitika spekulatívvá vált. Véleményünk szerint amennyiben a klasszikus geopolitika szakirodalmát napjainkban vesszük kezünkbe, és megtisztítjuk a politikai frazeológiától, valamint a nyilvánvaló spekulatív túlhajtásoktól, akkor bátran támaszkodhatunk arra. Fáradtságos munka? Az, de mindenképpen megéri, mert geopolitikai munkánk megalapozott lesz, s így érvényesül a minden politikai földrajzi és geopolitikai értékeléssel szembeni elvárás, a szilárd földrajzi alapon történő építkezés.

JEGYZETEK/NOTES

1. Mező Ferenc (2006): A geopolitika formaváltozásai. Politikatudományi Szemle. 2006/4. szám. 75–107. old.
2. Rónai András (1941): Az újságírójelölt kézikönyve: gondolatok a politikai földrajz témaköréből. Stádium Sajtóvállalat. Budapest. 85. old. Hasonló ellenérzést tükröznek Prinz Gyula (1942) – Magyarország földrajza. Renaissance. Budapest – sorai is az élettér fogalmával kapcsolatban: „...*Ratzel az ilyen téregységek számára az élettér (Lebensraum) fogalomjelet iktatta be a földrajzba, s miután félévszázadon keresztül ezt a fogalmat figyelemre is alig méltatták, most hirtelen ennek földrajzi gondolatából politikai célkitűzés pattant ki, egyenesen állameszme lett belőle, s történelmi, nemzeti, népi területegységeket maga alá nyomó erőnek lendülete...*” (124. old.)
3. Maull, Otto (1925): Politische Geographie. Gebrüder Borntraeger. Berlin. 1–31. old., Haushofer, Karl–Obst, Erich–Lautensach, Hermann–Maull, Otto (1928): Über die historische Entwicklung des Begriffes Geopolitik. In. Uők: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin–Grunewald. 3–28. old.
4. A fogalom keletkezésére és első tartalmára vonatkozó Kjellén-féle idézetet a geopolitika definícióit számba vevő fejezetében közli Heinz Brill (1994): Geopolitik heute: Deutschlands Chance? – Verlag Ullstein. Frankfurt am Main–Berlin. – 181. old. Kjellénnek a geopolitikát megalapozó életművéről, valamint annak a Haushoferi iskola általi értékeléséről lásd: Robert Sieger (1924): Rudolf Kjellén. Zeitschrift für Geopolitik. 1924/6. szám. 339–346. old.
5. Ratzel politikai földrajza a szerző életében (1844–1904) két változatban jelent meg – Politische Geographie, oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges címmel az Oldenbourg kiadónál. Az első kiadás

- 1897-ben XX+715, míg a második, javított és jelentősen bővített változat 1903-ban XVIII+838 oldal terjedelemben. Tanulmányunk elkészítésekor az utóbbit használtuk.
6. Haushofer et al. (1928): 27. old.
 7. Ebeling, Frank (1994): Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945. Akademie Verlag. Berlin. 45. old.
 8. Ebeling (1994): 44–46. old.
 9. Haushofer, Karl (1928): Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik. In: Uő et al.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. 29–48. old.
 10. Haushofer, Karl (1928): 46–47. old.
 11. A múlt század első évtizedei a német geográfiában a nagy társadalomföldrajzi művek és a geográfiai szintézisek kora volt: a földrajztudomány rohamos fejlődésének időszaka. Haushofer és munkatársainak tanulmánykötete 1928-ban jelent meg, és egy évvel azt megelőzően publikálta Alfred Hettner – mára klasszikussá vált – elméleti összefoglalóját, *Die Geographie: ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden* címmel. A korszak geográfiájának fejlődéséről részleteiben lásd: Banse, Ewald: *Entwicklung und Aufgabe der Geographie: Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft*. Humboldt-Verlag. Stuttgart-Berlin. 90–124. old.
 12. Vowinckel, Kurt (1936): Geopolitik und politische Geographie. In: *Zeitschrift für Geopolitik*. 1936/10. szám. 688–693. old.
 13. Vowinckel, Kurt (1936): 689. old.
 14. Ezt az erős hasonlóságot tapasztalta mások mellett Teleki Pál is, aki a *Bausteine zur Geopolitik* és Rodolf Hennig *Geopolitik: die Lehre vom Staat als Lebewesen* (1928) című műveit együtt recenzálta a *Földrajzi Közlemények* 1929. évi 1–5. összevont számában, és nagyon udvarias hangvétellel azokat a geográfia körébe sorolta, miközben negatív véleményt alkotott róluk.
 15. Hennig, Richard-Körholz, Leo (1933): *Einführung in die Geopolitik*. B. G. Teubner. Leipzig-Berlin., Maull, Otto (1936): *Das Wesen der Geopolitik*. B. G. Teubner. Leipzig-Berlin., Schmidt, Max Georg-Haack, Hermann (1929): *Geopolitischer Typen-Atlas: zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik*. Justus Perthes in Gotha.
 16. Nagy Miklós Mihály (2006): *Kis magyar hadelmélet: hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata*. Zrínyi Kiadó. Budapest. 155–158. old.
 17. Mező Ferenc (1998): *A geopolitika kialakulása és korai válsága*. Debreceni Szemle. 1998/2. szám. 193. old.
 18. Szilágyi István (2013): *Geopolitika*. IDResearch Kft.–Publikon Kiadó. Pécs. 35–57. old.
 19. Pritz Pál (1996): *A Haushofer-jelenség*. In: Izsák Lajos–Stemler Gyula (szerk.): *Vissza a történelemben: emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Napvilág Kiadó. Budapest. 279–292. old.
 20. Ebeling, Frank (1994): 201. old.
 21. Ratzel, Friedrich (1896): *Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten*. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1896/5. szám. 97–107. old.,

- Uő (1903b): Die geographische Bedingungen und Gesetze des Verkehrs und der Seestrategik. Geographische Zeitschrift. 1903/9. szám. 439–513. old.
22. Közli Brill, Heinz (1994): 181. old. A filológiai hűség kedvéért a német mondat a következő: „...*Die Geopolitik ist die Lehre von der Erdgebundenheit der politischen Vorgänge...*” Megjegyzendő, hogy Brill e meghatározást a Bausteine zur Geopolitik 27. oldaláról közli, ahol Haushofer és szerzőtársai több hasonló tartalmú fogalmi meghatározást is közltek.
23. Ratzel, Friedrich (1903a): IV. old.
24. Maull, Otto (1925): 44. old., Hettner, Alfred (1927): 144–147. old. Hettner e helyen az ember földrajzával kapcsolatban tárgyalja és illeti erős kritikával a politikai földrajzot. A textus érdekessége, hogy – hasonlóan annak magyarországi bírálóihoz – a geopolitika kifejezéséről negatívan szól, egyszerű nyelvi divatnak tartja.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Banse, Ewald (1953): Entwicklung und Aufgabe der Geographie, Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft. – Humboldt–Verlag, Stuttgart–Wien.
- Brill, Heinz (1994): Geopolitik heute: Deutschlands Chance? Verlag Ullstein Frankfurt am Main.
- Ebeling, Frank (1992): Geopolitik: Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945. Akademie Verlag, Berlin.
- Haushofer, Karl–Obst, Erich–Lautensach, Hermann–Maull, Otto (1928): Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinkel Verlag, Berlin–Grunewald.
- Hennig Richard–Körholz Leo (1933): Einführung in die Geopolitik. B. G. Teubner, Leipzig–Berlin.
- Hettner, Alfred (1927): Die Geographie: ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Ferdinand Hirt in Breslau.
- Maull, Otto (1925): Politische Geographie. – Gebrüder Borntraeger, Berlin.
- Maull, Otto (1936): Das Wesen der Geopolitik. B. G. Teubner, Leipzig–Berlin.
- Mező Ferenc (1998): A geopolitika kialakulása és korai válsága. Debreceni Szemle. 1998/2. szám. 193–221. old.
- Mező Ferenc (2006): A geopolitika formaváltozásai. Politikatudományi Szemle. 2006/4. szám. 75–107. old.
- Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet: hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Prinz Gyula (1942): Magyarország földrajza. Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest.
- Pritz Pál (1996): A Haushofer-jelenség. In: Izsák Lajos–Stemler Gyula (szerk.): Vissza a történelemben: emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára. Napvilág Kiadó, Budapest. 279–292. old.
- Ratzel, Friedrich (1896): Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten, Petermanns Geographische Mitteilungen. 1896/5. szám. 97–107. old.

- Ratzel, Friedrich (1897): Politische Geographie. R. Oldenbourg Verlag. München.
- Ratzel, Friedrich (1903a): Politische Geographie: oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges. R. Oldenbourg, München–Berlin.
- Ratzel, Friedrich (1903b): Die geographischen Bedingungen und Gesetze des Verkehrs und der Seestrategik. Geographische Zeitschrift. 1903/9. szám. 439–513. old.
- Rónai András (1914): Az újságírójelölt kézikönyve: gondolatok a politikai földrajz témaköréből. Stádium Sajtóvállalat. Budapest.
- Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas: zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha.
- Sieger, Robert (1924): Rudolf Kjellén. Zeitschrift für Geopolitik. 1924/6. szám. 339–346. old.
- Szilágyi István (2013): Geopolitika. IDResearch Kft-Publikon Kiadó. Pécs.
- Teleki Pál (1929a): Haushofer – Obst – Lautensach – Maull: Bausteine zur Geopolitik. Földrajzi Közlemények. 1929/1–5. szám. 46. old.
- Teleki Pál (1929b): Hennig R.: Die Geopolitik. Földrajzi Közlemények. 1929/1–5. szám. 46–47. old.
- Vowinckel, Kurt (1936): Geopolitik und politische Geographie. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/10. szám. 688–693. old.